

РОЗДІЛ 4

Філософсько-методологічні та світоглядні обрії науково-теоретичної спадщини та життєтворчості Іллі Мечникова

Звернення до корпусу філософсько-методологічних ідей та інтуїцій Іллі Мечникова, до характеристики його світогляду, картини світу, яку він створив та відстоював всім своїм життям, у повноті власної екзистенції здійснюємо за допомогою слова «життєтворчість» разом з усталеним і нейтральним терміном «спадщина». Адже І. Мечников, обґрунтовуючи майже кожен зі своїх базових ідей, «ставив на кін» власне життя у повній відповідності базовій настанові філософії, витоки якої знаходимо у давній античній традиції «любомудрія»: єдність мислі та життя (Logos-Ergon), актів думки та життєвих вчинків, синтез теоретичної та практичної філософії. В цьому сенсі він, безумовно, Філософ *par excellence*.

В основі мечниковської теорії ортобіоза – організації правильного життя – свідомий експеримент над власним життям. В лексиконі сучасного «перформативного повороту» це не стільки експеримент, скільки перформанс, спектакль, ризикована гра у відповідальному значенні цього слова, навіть провокація, яку не завжди розуміли сучасники. В їхньому розумінні він часто займав мерехтливую позицію між генієм та шарлатаном. І на це звинувачення у певній несерйозності спробуємо відповісти зі смислового горизонту нашої епохи, бо багато в чому, «вчений-дивак», якого не завжди розуміли сучасники, стає нашим співрозмовником, тому що його ідеї багато в чому випередили свій час.

Ще одне попереднє зауваження щодо жанру цього розділу: це – етюд. Саме в такому жанрі написано головні філософські твори І. Мечникова – «Етюди про природу людини» та «Етюди оптимізму». Етюд не претендує на повноту й системність, він неминуче фрагментований і лише силуетний, але завдяки цьому не втрачається головний смисловий лейтмотив, який позначено на початку.

Слід сформулювати попередні зауваження щодо етюдного підходу самого І. Мечникова, які дозволять краще зрозуміти смисл і архітектуру його текстів. Етюд (фр. *etude* – вчення, вивчення, від лат. *studium*) у будь-якій сфері творчості: мистецькій, літературній, науковій, постає, як мінімум, у трьох значеннях. По-перше, в ньому відпрацьовуються технічні прийоми, майстерність («техне»); по друге – він вирішує одне локально поставлене завдання; по-третє, етюд не стільки фрагментує свій об'єкт, скільки є начерком обраного об'єкта в його цілісності, начерком-форсайтом, тому що етюд в такому значенні є прелюдією майбутнього твору. Всі ці аспекти представлено в корпусі філософських праць вченого: і відпрацювання «техне», і методологія раціонального наукового мислення, переважно сциєнтистського, його прийомів та технік; і вірність одній темі – ортобіоз – теорія правильного гармонійного життя, найважливішою складовою якої є вчення про старість; і, безумовно, голістичність, всеохопність. Його етюди – це силуети, начерки, абриси вчення про Всесвіт, про Натуру, «Фюсис» в її синтетичній єдності. Він твердою рукою майстра-художника створює, ніби малює одним жестом контур «Фюсиса», вищим результатом еволюції якого є Людина, бо саме в ній його елементи стають «благородними», як сам Всесвіт. Саме цю етично-естетичну характеристику надає вчений, коли характеризує мозок людини, її вищі психічні процеси, засади її свідомості.

І це не тільки стратегія та методологія дослідження, це – маніфестація власного світоглядного кредо, власної картини світу, яка є космологічною, ноосферичною, синергійною за своїм характером. Сучасною мовою можна позначити її як інваріантну онтологію – уявлення про те, що весь Всесвіт на всіх рівнях організації живого (від найпростіших організмів через рослинний і тваринний світи і до людини) підпорядкований базовим фундаментальним законам, які неможливо ігнорувати ані теоретично, ані в практиці повсякденного життя в усіх його дрібницях.

Безумовно, тут є загроза редукціонізму, біологічного редукціонізму, перш за все. І цієї загрози І. Мечникову не вдалося повністю запобігти. Проте сьогодні в нашому сучасному світі, де глобальні цивілізаційні процеси, кризи, виклики, загрози дивним чином супроводжуються фрагментованим, атомізованим мисленням, відсутністю цілісних картин світу, кризою великих теорій, «смертю метанаративів», когнітивною дріб'язковістю та вразливо-песимістичною чуттєвістю «дражливого суб'єкту» (С. Жижек), що втрачає свою суб'єктність, глобалізації, людина відповідає глокалізацією, капсулюванням у власних локальних ідентичностях і культурних гетто. І в цій ситуації, багато в чому архаїчна, наївна, занадто оптимістична та самовпевнена філософія Іллі Мечникова, але філософія, яка маніфестує інтуїцію благої й благородної всеєдності світу є своєрідною терапією, антропорятівною ідеєю для людства. А саме

до людства він звертається, хоча й фіксує кризу ідеї вселюдства в сучасній йому науці та культурі. В цьому він подібний до творців ноосферних вчень Тейяра де Шардена та Володимира Вернадського.

Етюди І. Мечникова парадоксальним чином енциклопедичні. Він залучає широке коло різних дисциплінарних галузей природознавства того часу, звертається до філософії, гуманітарних знань, літератури та мистецтва. Якщо було б створено іменний покажчик до його філософських творів, то він би склав окремий товстий том (до речі, це завдання для підготовки академічного зібрання творів, яке слід було би виконати в сучасній Україні).

Ще одне необхідне попереднє зауваження. Фокус цього ювілейного видання – Ілля Мечников в Одеському університеті. Це 1870–1882 роки. Головні філософські твори написано у паризькі роки «Етюди про природу людини» (1903), «Етюди оптимизму» (1907), «Сорок років пошуку раціонального світогляду» (1913). Як пов'язані зрілі філософські ідеї з одеськими роками? Про це сам автор висловлюється достатньо стисло. Американський дослідник і публіцист Чарльз Кінг висловлює найбільш усталену відповідь у своїй книзі «Одеса: велич і смерть у місті мрій» [25]: «роки, проведені в Одесі стали найбухливішими в його довгому та сповненому подіями житті. За найсумніше десятиріччя особистого життя в місті, де він оселився, Мечников сформулював теорію інфекційних захворювань і фагоцитозу, це були основні теми його наукової діяльності» [25, р. 151].

Одеса і її головний Університет неодноразово ставали для знаменитих вчених не часом слави та величі, а періодом випробувань, які вони творчо долали вже в інших локусах, переважно, столичних. Члени цього авторського колективу, працюючи над книгою про одеські роки видатного філософа та психолога М. Грота [13], прийняли формулу, яка увійшла до назви – «напередодні апогею» (В. Хмарський). Можна в певному сенсі віднести цю формулу і до І. Мечникова, але з одним уточненням щодо «напередодні», бо до апогею слави та визнання вченому було ще далеко. Ще багато років після Одеси він переплавляв свій одеський, університетський досвід в ті наукові результати, які було визнано світом і відзначено Нобелівською премією в галузі біології та медицини за роботи про імунітет у 1908 році. Виходячи з принципу єдності й цілісності життєтворчості, вважаємо, що філософсько-методологічні ідеї, принципи, теоретичні побудови І. Мечникова мають «відображення» одеського періоду.

Сама настанова на єдність філософського та природничо-наукового знання, те що у XX столітті стали називати міждисциплінарністю, була характерна для розвитку філософії в Одеському університеті. В серії «Наука в Одеському університеті...» вийшло два томи, присвячені видатним філософам – Миколі Гроту (1852–1899), який працював у Уні-

верситеті в 1883–1886 рр., та Миколі Ланге (1858–1921) [15]. Кожен з цих філософів, сучасників Іллі Мечникова здійснив у дослідженнях поєднання теоретичної філософії та емпіричної, експериментальної науки, їхня синтеза часто була суперечливою, драматичною, небезпроблемною, обмеженою «духом часу», але вкрай актуальною та перспективною з точки зору сучасної науки. М. Грот здійснює реформу логіки, тлумачить її як розділ психології, а людське мислення вважає цілком природним процесом, зосереджується на психодинаміці пізнавальної діяльності. Він створює нову метафізику – так званий монодуалізм, де засадою пізнання духовної субстанції є експериментальна психологія. М. Ланге також інтегрує філософію та логіку, він є першим в Російській імперії перекладачем «Першої аналітики» Арістотеля (1894) та одночасно засновником в Одесі першої лабораторії експериментальної психології у Російській імперії (1896) – ще один одеський пріоритет на кшталт мечниковської Одеської бактеріологічної станції (1886). Він формулює закон перцепції, важливий для розуміння єдності чуттєвого та логічного пізнання. В цьому контексті І. Мечникова, М. Грота, М. Ланге можна поставити в один ряд вчених-філософів Одеси і додати вже нашого сучасника Авеніра Уйомова (1928–2012) – всесвітньо відомого творця загальної параметричної теорії систем (ЗПТС), яка інтегрувала природниче й філософське знання. Це певний начерк до просопографічного портрету одеської філософії, яка тяжіла до різних видів синтезу.

Як було зазначено вище, свої філософські праці Ілля Мечников написав у паризький період життя. Це «Етюди про природу людини» (Париж, 1903) [28] та «Етюди оптимізму» (Париж, 1907) [27]. Також в 1913 році виходить збірка статей вченого «Сорок років шукання раціонального світогляду» [10]. Достатньо великі за обсягом «Етюди...» виходять спочатку французькою мовою, а через декілька років після першої публікації з'являються переклади російською, які зробила дружина Мечникова Ольга. І. Мечников спеціально наголошує на перевагах першого виходу книг французькою в Парижі: якби ці праці виходили в Російській імперії, зазначає вчений, він би не міг висловлюватися так відверто та вільно, багато тем не вдалось би навіть порушити. І. Мечников зазначає у вступі до «Етюдів про людську природу», що перші публікації, в яких висловлювались головні ідеї про природу людини, про притаманні їй біологічні дисгармонії та їхній зв'язок з культурними факторами, з'явилися ще в 1870-ті роки. А перша частина «Етюдів» взагалі є переробленою першою частиною начерків-поглядів на людську природу, створених в Одесі й опублікованих у «Віснику Європи» в 1877 році [11, 2–3]. Це свідчить про те, що вчений від початку своєї наукової творчості порушував фундаментальні філософські питання щодо тем своїх емпіричних досліджень.

На жаль, його філософські погляди є найменш вивченими в мечниковознавстві. Тематичних публікацій, присвячених реценції філософії І. Мечникова у вітчизняній та світовій літературі не знайдемо. В радянські часи в Україні вийшли роботи члена-кореспондента АН УРСР Д. Х. Острянина, директора Інституту філософії НАН України (1952–1962), головного редактора перших у вітчизняній історії «Нарисів історії філософії на Україні» (1966), в яких філософський світогляд вченого було представлено суто матеріалістичним та атеїстичним, спрямованим на боротьбу з ідеалізмом та релігією в біології та природознавстві [16, 17, 18]: «І. І. Мечников не завжди називав свої погляди матеріалістичними, але він був войовничим матеріалістом, борцем за науковий матеріалістичний світогляд проти всіх форм ідеалізму, містики і мракобісся» [17, с. 5–6]. Така однобічна та ідеологічно ангажована оцінка потребує суттєвого корегування. В пострадянській Україні І. Мечников як філософ залишився в тіні. Його ім'я не згадано в єдиному поки що біобібліографічному словнику «Філософська думка в Україні» (2002), який було створено найкращими вітчизняними істориками філософії (Інститут філософії імені Г. Сковороди НАНУ та Києво-Могилянської академії) [17, с. 5–6]. Після виходу цього словника пройшло понад 20 років. Прийшов час його поновити з обов'язковим включенням в нове найсучасніше видання статті про Іллю Мечникова.

Зарубіжні публікації про філософські погляди І. Мечникова також нечисленні. На Заході добре відома книга Олександра Безредки (1870–1940), одесита, біолога-імунолога, учня Іллі Мечникова, який також працював в інституті Пастера в Парижі й після смерті свого вчителя очолив Пастерівську лабораторію. В його «Histoire d'une idée l'oeuvre de E. Metchnikoff. Embryogénie. Inflammation. Immunité. Sénescence. Pathologie. Philosophie» («Історія однієї ідеї у творчості І. Мечникова. Ембріогенез. Запалення. Імунітет. Старіння. Патологія. Філософія») (1921) одна з глав присвячена саме мечниковській філософії [24]. Також заслуговує на увагу стаття Анни Берман «Про фагоцити і людей: відповідь Толстого Мечникову та релігійна мета науки», в якій розглядається світогляд Іллі Мечникова та Льва Толстого, їхня взаємодія та полеміка [24]. Про труднощі сприйняття філософії І. Мечникова на батьківщині й не тільки йдеться в книзі Семена Залкінда «Ilya Mechnikov: His Life and Work» [33]. Також згадаємо дослідження Л. Черняк, А. Таубер та Л. Віханської (L. Chernyak, A. Tayber, L. Vikhanski) [31, 32].

Тому актуальним завданням залишається аналіз філософії І. Мечникова, якого вважали одним з найбільш філософськи мислячих вчених-природознавців того часу. Здійснимо тут занурення до одеської лабораторії філософських ідей видатного вченого. Сам І. Мечников в «Етюдах оптимізму» згадав свою промову на відкритті з'їзду природознавців та лікарів

в Одесі в 1883 р., а потім спеціально відбирав її серед інших своїх невеликих за обсягом наукових статей та текстів для останньої збірки, в якій підсумовує 40-річний шлях пошуку раціонального світогляду [10, с. IV].

У вітальній промові в 1883 році І. Мечников зазначав, що на першому плані в обговоренні зібрання мають бути не стільки прикладні, поточні практичні справи, скільки запити сфери чистої теоретичної університетської науки. «Я особливо висуваю суто теоретичний напрям, анітрохи не боячись заперечення, настільки часто повторюваного у нас, що теоретична наука представляє для нас недозволену розкіш, що потрібно займатися лише прикладними галузями природознавства, які безпосередньо призведуть до збільшення матеріального добробуту. Віддаючи належне прикладній науці... Потрібно пам'ятати, що у людини існує непереборна потреба у свідомому ставленні до навколишнього світу й до себе... зміцнити прапор теоретичного природознавства» [10, с. 202].

Цей мотив теоретичної науки як недозволеного багатства анітрохи не занепав, а лише посилювався у наш час, що завдало чимало проблем науці та суспільству. Тому заклик видатного вченого «зміцнити прапор теоретичного природознавства» і взагалі всієї теоретичної науки не втратив актуальності. Вже в одеський період філософсько-методологічні та світоглядні завдання, які Ілля Мечников ставить перед теоретичним природознавством величезні та амбітні. У нього обґрунтована претензія на формування природничої етики, етики та соціології, на голістичне науковчення. Йому близький проект «соціальної фізики» та «соціальної біології», перших канонів побудови соціологічного знання, що їх запропонували Огюст Конт і Герберт Спенсер. Останнього він згадує в цій промові як «дивовижного мислителя», еволюціоніста, на ідеї якого насамперед варто спиратися.

У знаковій одеській промові І. Мечников стверджує, що саме сучасний йому період – це час величезних успіхів науки і водночас час виявлення колосальних перешкод на шляху до загального блага. Він підіймає не лише «прапор теоретичного природознавства», а й стяг «раціональної етики». Так у його світогляді ці дві позиції постають у невід'ємній єдності. Без натуралістичного обґрунтування, на його погляд, неможливо побудувати раціональну етику. Таким чином, І. Мечников безумовно був яскравим і безкомпромісним представником потужної багатовікової традиції натуралізму в філософській етиці. А без морально-етичного та суспільно-культурного горизонту теоретична наука не виконає своїх загальнолюдських завдань, головне з яких – спільне благо та гідність індивідуального життя.

Спираючись на проект створення раціональної етики, що вибудовується на біологічних підставах Г. Спенсера, І. Мечников має намір усунути недоліки та однобічності його еволюціонізму. Він відштовхується від

основного принципу дедуктивної етики Г. Спенсера – принципу «повноти життя», що базується на біологічних даних. Вчений стверджує, що у такому вигляді цей принцип є лише парафразом формули «природного життя», моделлю етичних вчень XVII–XVIII ст. і навіть давньогрецької ідеї гармонійного життя. Концепти «повнота життя» і «природне життя» здаються йому «еластичними до непридатності» [10, с. 203] через відсутність чітких критеріїв. Майбутнє повноцінне вчення про ортобіоз – це відповідь на вразливості колишніх концепцій. Вчення про ортобіоз стає практикою, вірніше сукупністю конкретних практик, технік, кількісних методик, що долають «еластичність».

Далі І. Мечников робить важливі зауваження щодо своїх методологічних презумпцій. «Сучасне природознавство не в змозі скільки-небудь встановити принципи теоретичної та прикладної етики і залишається поки що лише більше зміцнитися у своєму скептицизмі» [10, с. 204], стверджує Мечников і захищає позиції скептицизму. Ця настанова стримує самовпевненість, вносить обережність у судження, веде до терпимості. Треба сказати, що загальні принципи теоретичної та практичної етики не встановлено й досі, а позиції скептицизму ще більше зміцнилися, причому настільки, що сучасна етика гранично релятивізується і взагалі відмовляється від встановлення загальних принципів аж до відмови від можливості досягнення моральної істини як такої (на цій відмові багато в чому базується «дискурс постправди»).

І. Мечников вітає зростання скептицизму та послаблення нетерпимості та фанатизму в сучасних йому природничих науках і у зв'язку з цим пропонує ієрархію наук про людину («антропологічних наук»). Він називає «соціологію (етику та політику)», об'єднуючи ці науки в нероздільну тріаду, «молодшою сестрою» медицини в антропологічному значенні. Він дорікає «молодшим сестрам», яких в сьогоденнішому дисциплінарному ландшафті розташовано в локусі гуманітарного знання, в тому, що вони ще більше ніж природознавство та медицина впевнені в непорушності своїх принципів, які насправді побудовані на піску. Він закликає культивувати «широкий скептицизм» і в цих науках, який допоможе виробити «соціологічну терпимість» і «навчить прямо дивитися в очі істині, не відхиляючись від її наслідків, і, принаймні, по можливості прибрати з етичної фармакопеї *«medicamenta herioca»* (сильнодіючі ліки – авт.)» [10, с. 204]. Набагато пізніше в «Етюдах оптимізму» вчений уточнив, що мав на увазі припинення політичного кровопролиття [12, с. IV].

Формулюється кредо: «Теоретична розробка питань природознавства (у найширшому розумінні) може дати правильний метод до пізнання істини й вести до встановлення завершеного світогляду, чи принаймні, наскільки це можливо, наблизитися до нього» [10, с. 205]. Фінал промови піднімається на рівень літературно-мистецького, поетичного та роман-

тичного пафосу: «Є часи, коли передовики, подібно до Фауста, тікають від науки до життя; але є й інші, коли не знайшовши в житті належного задоволення, саме через те, що називають складністю життя, і що знову-таки зводиться на неповноту і нестійкість етичних основ, вони повертаються в науку зі схиленою головою, вже не вимагаючи від неї так багато, як колись. Мені здається, що такий період вже не за горами; для того щоб блудні сини не повернулися до порожнього дому, ми повинні прибрати його і внести в нього пожвавлення» [10, с. 205].

Глибинний імпульс цієї патетичної частини майже той самий, що формував засади широкого філософсько-світоглядного руху в європейській думці, який пізніше отримав назву «філософія життя», *Lebensphilosophie*. Однією з найголовніших презумпцій «філософії життя» була незбагненність життя, його невимовність. «*Individuum est ineffabile*» – так позначав цей принцип один із зачинателів «філософії життя» В. Дільтей, маючи на увазі під *Individuum* унікальне, одиничне життя. «*Est ineffabile*» (невимовність) В. Дільтея перегукується зі «складністю життя» І. Мечникова, при цьому у нашого співвітчизника життя постає як єдність усіх його рівнів. Філософія життя формувалася відразу у двох модусах – культурно-історичному (Ф. Ніцше, В. Дільтей, Г. Зіммель, О. Шпенглер та ін.) та віталістському (А. Бергсон, Л. Больк, Л. Клагес, Л. Фробеніус та ін.). Цей поділ є достатньо умовним, він лише позначає полюси впливового ідейного руху, до якого можна уналежнити і І. Мечникова.

При цьому також не варто поспішати одразу і беззастережно відносити І. Мечникова лише до партії «віталістів», хоча для цього, безумовно, є підстави. Уважне прочитання всього корпусу філософських текстів вченого засвідчує, що чим далі, тим більше він тяжів до осмислення законів універсуму культури та до застосування саме в цьому полі вчення про ортобіоз. Досвід ХХ–ХХІ століть демонструє, що «віталістське», медико-біологічне вирішення проблеми старості та досягнення активного довголіття мало що дає, якщо не створено соціокультурних, цивілізаційних умов для плідної реалізації створених сучасними біомедичними технологіями можливостей. Ми окреслили головні ідеї цієї короткої, але ємної одеської промови на з'їзді природознавців, сенс і інтенції якої не втратили актуальності і в наші дні.

Для вивчення генеалогії філософського світогляду І. Мечникова важливі й інші, вже більш дисциплінарно спеціалізовані статті, створені в одеський період. Першою за змістом у підсумковому збірнику 1913 року представлено статтю «Виховання з антропологічної точки зору», раніше опубліковану у «Віснику Європи» 1871 року. Її огляд допоможе краще зрозуміти, з яким філософсько-світоглядним та методологічним багажем прибуває до Університету молодий 26-річний науковець [5, 6].

У вступі до збірки 1913 року контекст цієї ранньої роботи характеризується так: песимістично налаштований, ще дуже молодий автор розвиває таку основну думку, що людський організм влаштований настільки погано, «що пристосування його до навколишніх умов є надзвичайно складним або навіть зовсім неможливим» [10, с. 19]. Як мінімум, дізнаємося, що до Одеси прибуває «песимістично налаштований» молодий вчений. В Одесі на нього чекають разом з високими досягненнями великі випробування, невдачі та втрати. Проте вони не посилили світоглядний песимізм, а створили основу для формування філософського оптимізму. Майже неможливе перетворення, метаноія – так давні греки називали «зміну розуму», радикальне внутрішнє перетворення особистості, у певному сенсі подвиг життєтворчості, назавжди залишиться таємницею І. Мечникова, яка тим не менш здатна зарядити антропорятивним філософсько-світоглядним оптимізмом вчених сьогодення та майбутнього.

У статті молодий вчений розглядає теорію природного виховання Ж.-Ж. Руссо й Г. Спенсера, критикує принцип «природного покарання» у його конкретних проявах, дає важливі педагогічні настанови. І далі переходить до критики базової філософської антропологеми «природної людини» [10, с. 29]. Він звертається до популярної ідеї Ж.-Ж. Руссо про те, що природа створила людину досконалою, пристосованою для найкращого життя, а цивілізація спотворила досконалу природу. Усунути антропологічне «псування» може, з погляду цієї позиції, лише «природне виховання», яке покликане бути тільки «тлумачем і служителем природи». І. Мечников протиставляє цій наївній та архаїчній педагогічній герменевтиці природи свій сциєнтистський підхід і наголошує, що «основне питання виховання настільки ж підпорядковано точній науковій розробці, як і багато інших питань із людського життя» [10, с. 30].

Вчений і сам демонструє приклад «точної наукової розробки», активно звертаючись до широкої емпіричної бази сучасної йому ембріології, анатомії, фізіології, етнографії, антропології (у тій її версії, яка сьогодні отримала найменування «культурна антропологія»), етології (науки про поведінку тварин, яка остаточно оформиться ближче до середини ХХ століття завдяки зусиллям Конрада Лоренца та Ніколаса Тінбергена). Цей об'ємний емпіричний матеріал слугує доказовою базою одного з головних теоретичних принципів І. Мечникова – принципу висхідної нерівноважності та дисгармонії людської природи (нерівномірний розвиток чуттєвих та вольових апаратів, нерівне відношення між бажаннями та силами), яка робить педагогіку «природного виховання» непридатною для практики. У пізніх філософських етюдах вчення про дисгармонію і гармонію набуде своєї завершеної форми.

У підсумковій збірці 1913 року представлено ще дві статті одеського періоду: «Нарис поглядів на людську природу» (1877) та «Боротьба

за існування у широкому розумінні» (1878) [4, 5, 8, 9]. У роботі «Нариси поглядів на людську природу» автор порушує питання про головний антропологічний концепт «людська природа» в контекст «всієї великої галузі «мистецтва» (етики та естетики в широкому розумінні) [9, с. 30]. Сьогодні можна замінити слово «мистецтва» на термін «філософія» і віднести оптику, обрану вченим до царини філософської антропології, яка дисциплінарно самовизначилася в корпусі людинознавства лише з 1920-х років завдяки зусиллям німецьких філософів Макса Шелера, Хельмута Плесснера, Арнольда Гелена та ін. Усередині інтегрального антропологічного дискурсу оформляються регіональні антропології – біологічна, етнічна, культурна, соціальна, педагогічна тощо. Від вченого-природознавця можна очікувати прихильності до біологічної (фізичної) та етно-расової антропології.

Безперечно, ці напрями антропології плідно розвиває І. Мечников. Проте вчений із широким культурним горизонтом звертається й до інших, начебто, несподіваних для нього галузей. Він звертається до сфери мистецтва й окреслює контури майбутньої антропології мистецтва, як у попередній роботі про виховання формулює кредо педагогічної антропології. «У сфері витончених мистецтв питання людської природи, становлячи частину загального питання відношення мистецтва до природи взагалі, вже займає одне з найперших місць» [9, с. 99]. Головною складовою зазначеного ставлення мистецтва до природи на всіх ступенях розвитку людства, від первісної стадії до цивілізаційної, є повсюдна практика виправлення людської природи, зовнішнього вигляду за допомогою мистецтва, вічний потяг естетичного подолання висхідної природної дисгармонії, «дивовижні зусилля» щодо виправлення свого зовнішнього вигляду. І знову доказовою базою є величезний етнографічний матеріал технік трансформації тіла у багатьох народів. З усіх технік особливо його приваблює штучна зміна форми голови, поширена по всій земній кулі. Різноманіття прийомів для вдосконалення людини в естетичному та практичному відношенні, характерне для «первісних народів» (в його лексиці) І. Мечников пояснює тим, що базовою антропологемою, що не отримала на ранній стадії розвитку цивілізації філософського оформлення, є погляд на природу людини як на щось недосконале й здатне змінюватися під впливом людської волі. Цій первісній антропологічній інтуїції він протиставляє вже філософськи оформлену антропологему давніх греків, яка збереглася і в наш час, – ідея досконалості людського тіла та поклоніння перед людською природою.

Ця ідея породжує етику особливого типу – метріопатію: погляд на мету морального життя як на прагнення до гармонії з природою. Стоїцизм пропонує іншу морально-антропологічну парадигму, де навпаки, виходячи з моральних постулатів, формулюється закономірність: переко-

нання в моральній слабкості та недосконалості людини веде до прийняття ідеї порочної, нерозумної основи в самій людській природі. Посилення цього мотиву відбувається в аскетичній традиції християнства, де дуалізм душі та тіла досягає апогею, а зневага до тіла й боротьба з плоттю виступає на перший план. Дуалістичну думку, що дійшла до спотворення та зневажання людських інстинктів, відображено й в християнському мистецтві, з його байдужістю до природної форми. Відродження еллінського духу у мистецтві та Реформація як релігійна революція постають проти середньовічного насильства над людською природою. Лютеранський світогляд постає як спроба синтезу християнських догматів та античних поглядів на людину. Розвиток природних сил постулюється як одне з головних призначень людини.

Далі І. Мечников звертається до філософії XVIII–XIX ст., яка вже власними ресурсами реабілітує гідність людської природи (Жан-Жак Руссо, Поль Анрі Гольбах, Вільгельм фон Гумбольдт, Чарльз Дарвін). Цей нарис вчений завершує виділенням двох базових точок зору на людську природу: «Одна з них охоплює погляди, за якими природа наша повинна бути джерелом і взірцем як для витонченого, так і для морального мистецтва; інша ж створює погляди, які не зупиняються на природних властивостях людини і яка, навпаки, спонукає його принижувати свою природу і змінювати її з певною метою» [9, с. 113]. Він вважає, що з погляду сучасного природознавства лише друга точка зору відповідає істинній природі людини.

Автор спирається на еволюційну модель: «Резюмуючи сказане про людську природу ми бачимо, по-перше, що вона містить більш-менш явні, або більш-менш збережені, або завмерлі сліди тваринних предків; по-друге, що людина, подібно до інших істот, підпорядкована законам мінливості і спадковості, і, по-третє, в її природі помічається і самою людиною відчувається більш-менш різкий розлад між тим, що є, і тим, до чого вона прагне. Таким чином, природа наша виявляється мінливою та дисгармонійною відносно наших прагнень» [9, с. 117]. Базове слово у філософському лексиконі І. Мечникова – «дисгармонія» – вперше з'являється лише в кінці одеського нарису, а вже в пізніх «Етюдах» на явне від початку.

«Можна стверджувати, що вид *Homo Sapiens* належить до видів, що ще не цілком встановилися і не повністю пристосувалися до умов існування. Успадковані ним інстинкти втратили свою первинну силу, стали хиткі, тоді як розум, який має зайняти їхнє місце, ще мало розвинувся й зміцнів. Звідси роздвоєння і розлад, що з такої ранньої пори звернули на себе увагу людства» [9, с. 119]. А ось ідея недобудованості, недооформленості людини, її відкритості, що була висловлена в 1870-ті роки, стала базовою для філософської антропології XX–XXI століття. У цій настано-

ві відбувається радикальне переосмислення ідеї унікальності людини – від унікальності зі знаком плюс (людина – найдосконаліша істота, наділена розумом, «цар природи») до унікальності зі знаком мінус («хвора тварина» за Ніцше, найбільш вразлива, неповноцінна, невикорінена істота в природі).

Природознавець, знавець філософії, який прагне не тільки бачити факти, а й відкривати сенси, привносить додаткові аргументи та обґрунтування в цю парадигму мислення про людину з глибини її вразливості, недосконалості, недовершеності, трагічного дуалізму. У цій роботі ідея двоїстості природи людини песимістично забарвлена через поетичні рядки Дж. Байрона («Манфред»): «...ми двоїстою натурою гармонію природи ображаємо» [9, с. 119] (людина як образа природи). Антропологія, етика та естетика утворюють в тексті єдиний комплекс ідей. Ця синтетична єдність дослідницької оптики, що була сформульована в одеський період, стала засадою майбутніх «Етюдів про людську природу». Погляди І. Мечникова на практиці тіла та їхній глибинний зміст у світогляді народів на всіх стадіях розвитку можуть зробити істотний внесок у сучасні дискусії про антропотехніку, б'ютифікацію, штучне конструювання тілесності за допомогою грандіозних ресурсів сучасних біомедичних технологій.

Однак не тільки синтетичною єдністю ідей важлива ця робота. Теорія має втілитись у практику науки та конкретної життєтворчості. Переконання в існуванні органічного розладу в людській природі не фінальна точка, а точка старту практик удосконалення життя. Це лише початок і підстава для прикладного знання (мистецтва в широкому значенні), яке має штучним шляхом гармонізувати існування людини. Це мистецтво у широкому сенсі, як називає його І. Мечников, має подолати недосконалість антропотехнік штучної трансформації тіла у давніх народів. Прикладом людського мистецтва, яке перевершує природу та сприяє гармонізації, І. Мечников називає музику. Так, у майбутньої теорії ортобіозу з'являється музична інтонація. За спогадами сам Ілля Мечников із усіх видів мистецтв був найбільш чутливим до музики. У дитинстві він із захопленням слухав, як його мати Емілія Львівна грала Моцарта та Бетховена. Надалі музика супроводжувала його повсюди, допомагала переносити всі життєві негаразди [19, с. 104].

Своє світовідчуття І. Мечников протиставляє «еллінському фаталістичному натуралізму», яке упокорюється перед недосконалістю людської природи. Чим відповідає вчений, який утвердився завдяки точному емпіричному та експериментальному знанню у своєму песимізмі, цій фундаментальній дисгармонії людської буттєвої структури? Його відповідь – оптимістична програма перетворення людської природи, виправлення та покращення її. У цьому контексті загальна тональність світогляду І. Мечникова може бути позначена оксюмороном «песимістичний опти-

мізм» або «оптимістичний песимізм». Він намагається «висунути активний чинник волі на відповідну йому арену і не придушувати численних і настільки дорогих людині прагнень на підставі лише того, що вони не можуть бути поєднані з природою людини в цей момент» [9, с. 120]. Він зазначає, що «в людському світі свідомість і воля є факторами процесу підбору, який у світі інших організмів справляється без них, і основний розлад усувається за допомогою самої людини, найактивнішої з усіх живих істот» [19, с. 121]. Віталістичний активізм і проєктивізм поки що сформульовані як базові засади для конкретної програми дій. Саму ж програму ортобіозу зі специфічними техніками, інструкціями, рецептами буде вибудовано пізніше, на її розробку та перевірку більшості рекомендацій на самому собі підуть десятки років життя. Термін «ортобіоз» в одеському тексті не застосовується.

Наступна праця одеського періоду – «Боротьба за існування в широкому сенсі» (1878) [4, 5]. У цій статті вчений здійснює екскурс у теорію боротьби за існування як базового принципу еволюції та життєдіяльності на всіх рівнях живої природи – рослини, тварини, людина як біологічна істота. Він дає широку панораму проявів цього закону, найбільшу увагу приділяє його реалізації у соціально-історичному розвитку людства. Винесене у назву словосполучення «боротьба у широкому сенсі» спеціально пояснюється, наголошується на філософському характері дослідження [5, с. 125]. За неймовірно багатою емпіричною базою перед нами не стільки дослідження з біології, скільки розвідка у сфері етнографії, культурної, етнічної, расової антропології. Робота претендує на те, щоб зайняти місце в рубриці «психологія народів», запропонованій Вільгельмом Вундтом, або вивченням національної ментальності, з новим трактуванням поняття «ментальність», яку вводять вчені ХХ століття (французька школа Анналів, Люсьєн Леві-Брюль та багато інших), до яких належать спосіб мислення, психічний склад, культурні звички, архетипи, стереотипи, забобони, фобії народів. А концептуальні узагальнення тексту виходять на рівень геополітики та історіософії, де до кожного з цих найменувань доречно додати «біо» – біогеополітика, біоісторіософія, біологізаторська модель філософії історії.

Екскурс починається з основних постулатів теорії еволюції, наданих «представниками сучасного трансформізму» Чарльзом Дарвінін і Альфредом Воллесом, представлених у вченні Томаса Мальтуса. Ілля Мечников акцентує увагу на аналізі базових понять – «суперництво», «конкуренція» (пасивна та активна конкуренція), «існування». У зміст категорії існування він вносить потребу в самозбереженні (забезпечення їжею, уникнення ворогів, статеві та сімейні потреби тощо). Таким чином, існування визначається через категорію потреби. В першій частині викладу зафіксовано виключно вітальні потреби, далі вводяться потреби куль-

турні. Теоретичною презумпцією роботи є принцип, сформульований вже сучасними антропологами, принцип подвійної вітально-культурної детермінації потреб людини, що й становить її унікальність порівняно з іншими біологічними видами.

Не зайвим буде звернути увагу на підхід І. Мечникова не тільки з висоти сучасних теорій та дискурсів, а й з глибини історико-філософської традиції, звернувшись до вчення давньогрецького філософа Епікура. Сам І. Мечников його не згадує, хоча філософська ерудиція та начитаність у вченого-природознавця приголомшлива. Епікур розділив потреби на дві групи і виділив чотири їх типи. Він пропонує розділяти потреби таким чином: а) природні та неприродні; б) необхідні та ненеобхідні. Комбінація двох груп дає чотири типи потреб: природні та необхідні, природні, але не необхідні, неприродні, але необхідні, неприродні та не необхідні. На наш погляд, І. Мечников латентно використовує приблизно близьку систематику, враховуючи рухливість і нечіткість поділу природного та неприродного, необхідного і не необхідного. Слід зазначити, що ці чинники можна по-різному трактувати на рівні індивідів і на рівні спільнот.

І. Мечников формулює і загальний принцип щодо потреб: «у природі проявляється більше потреб, ніж засобів їх задоволення» [5, с. 128]. Він пов'язує цю закономірність з боротьбою за існування і «природним підбором»: «всі організми діють так чи інакше з метою досягнення цих засобів, таким чином, вступають у боротьбу, а за загальним законом, за яким немає двох істот, які є тотожними або перебувають за абсолютно однакових умов, предмет боротьби дістається одній зі сторін, що борються» [5, с. 129]. Переможцями виявляються істоти, найбільш пристосовані до цих умов («пристосовані переможці»). І. Мечников наголошує, що загального закону для характеристики переможного пристосування поки що не виявлено. Він критикує ідеї Ч. Дарвіна, який наголошував, що більша складність організації, великий ступінь мінливості – це і є фундаментальна умова перемоги, а природний відбір (у І. Мечникова – «підбір») призводить до вдосконалення організації цього виду («закон прогресуючої організації»).

Цей принцип він пропонує обмежити, додавши положення про те, що перемога в боротьбі за існування залежить як від особливостей сторін, що борються, так і від властивостей «навколишнього середовища» [5, с. 133]. Разом з тим, І. Мечников поділяє головні ідеї дарвінізму і наголошує: сутність дарвінізму, яка полягає у встановленні причинного зв'язку між боротьбою за існування та утворенням певних груп організмів, видів, пов'язаних загальними «формовими» ознаками, залишається «непорушним внеском у науку» [5, с. 131]. Таким чином, принципово він залишається в парадигмі дарвінізму, яка не втратила свого впливу і в наші дні.

У цій статті І. Мечников тільки на початку торкається загальнобіологічних засад боротьби за існування і далі його нарис вже перестає бути «широким», всеприродним. Буквально за 10 сторінок 80-тисторінкової роботи його увага повністю переключається на світ людей, на боротьбу рас і народів. При переході до цієї частини тексту, вчений ескізно намічає головні позиції: людина відрізняється особливою силою в боротьбі за існування; боротьба стає набагато інтенсивнішою і гострою у зв'язку з «таким енергійним діячем як людська культура» [5, с. 134].

Розмова про боротьбу за існування, з одного боку, звужується до людського світу, з іншого – безмежно розширюється до універсуму культури, продовжується в оптиці *sub specie* біокультурної (генно-культурної) коеволюції, біокультурного дрейфу, якщо використовувати сучасну термінологію. Переходячи до людини як суспільної істоти та соціального буття як нового рівня організації живого, І. Мечников розглядає більш складні стимули до боротьби за існування: перенаселення, суперництво через задоволення честолобства, різних примх, і навіть прагнення до хизування й розкоші. порушується питання про складність людського світу. «Стимули, що викликають боротьбу за існування, складні та різноманітні у всьому органічному світі, але ніде вони не доходять до такого ступеня ускладнення, як у межах людського роду» [5, с. 135].

Вже у другій половині ХХ ст. формується нова «загальнонаукова трансдисциплінарна програма дослідження процесів самоорганізації у системах різної природи (фізичних, хімічних, біологічних, технічних, соціальних тощо), як спільної дії елементів у середовищі у нерівноважному стані», яка отримала назву синергетика [2]. Саме в цьому напрямі концептуалізується поняття складності, нелінійності, нерівноважності. В цій протосинергетичній парадигмі, що лише формувалась в ті часи, працює І. Мечников. Зауважимо, що у сучасній українській філософії та методології науки сформувалася усталена синергетична школа. З усіх регіональних осередків Українського синергетичного товариства найбільш активно й плідно працювала одеська спілка (О. Ханонкін, М. Дмитрієва, І. Єршова-Бабенко, Л. Багата, І. Доннікова та ін.). Слід зазначити, що «Боротьба за існування...» І. Мечникова тяжіє не так до біологічної синергетики, як до соціосинергетики (теорії соціальної самоорганізації, аутопойетичних систем соціуму та культури), яка сьогодні також представляє особливий напрям.

Вчений розрізняє рівень індивідуальності та рівень спільнот, наголошуючи на тому, що таке розрізнення дійсно в усій архітектоніці організації живого. З ускладненням біологічної організації посилюється індивідуалізація, і в людському світі вона досягає апогею. Ілля Мечников зосереджує свою увагу на рівні соціальних спільнот – народів, рас, етнічних груп, чому корелятивна саме історія ментальностей, що має

справу з колективними уявленнями, колективним свідомим та колективним несвідомим, колективними автоматизмами поведінки (габітусами за П'єром Бурдьє).

У зв'язку з цим базовим розрізненням виділяють різні типи боротьби за існування, вибудовуючи їхню ієрархію. До категорії, пов'язаної із спільнотами, він уналежнює війну (активна боротьба), суперництво народів на всесвітньому торговому та промисловому ринку (боротьба більш миролюбива); суто фізіологічну складову національного та расового життя, здатність різних людських груп переносити хвороби, кліматичні зміни, природні стихійні лиха тощо. Суспільна боротьба включає боротьбу між расами, народами, політичними партіями, між будь-якими групами людей, об'єднаних в ім'я загального принципу. Далі виокремлюють індивідуальну боротьбу з її різновидами – активна м'язова боротьба, всебічна конкуренція, соматична боротьба (цей специфічний термін вчений поки залишає без роз'яснення) [5, с. 135–136]. Виводиться також загальний принцип щодо результатів боротьби за існування. Оскільки сили сторін, що борються, нерівні, боротьба призводить не до рівноваги, а до переваги однієї сторони над іншою. Це правило, якому підпорядкована вся органічна природа, максимально проявляється на рівні людського роду.

Ця концептуальна презумпція органічно вписується у філософську дискусію, яка у модусі «*philosophia perennis*» («вічна філософія») ведеться, починаючи з античної доби. Геракліт, який, мабуть, найяскравіше за всіх позначив її метафорою гармонії «лука та ліри», протистояння та єдності війни та миру в космосі, стверджував, що полемос-війна – «цар і батько» всього суцього. Гегель, який сформулював закон єдності та боротьби протилежностей (відредагований марксизмом), навпаки, акцентує момент примирення протиріч, а в марксистській діалектиці, що зросла на діалектиці Гегеля, боротьба первинна, примирення – це лише момент. Це дуже приблизний та ескізний опис полеміки, яка триває й досі у філософії. І. Мечников у ній, безумовно, на боці Геракліта та «боротьбистів».

Продовжуючи цю лінію роздумів, І. Мечников порушує питання про «природну нерівність» і стверджує, що природна нерівність між окремими особами, племенами та расами є загальним принципом в організованому світі [5, с. 138]. При цьому він зазначає, що відданість цьому принципу не означає прихильності расизму з його дискредитацією розумових здібностей нижчих рас, оскільки принцип природної нерівності доповнюється принципом висхідної єдності людського роду. У людському світі природна нерівність поглиблюється не тільки природними, а й культурними чинниками, культура суттєво посилює природну нерівність і зумовлює значну різноманітність членів того чи іншого суспільства, їхні індивідуальні особливості. Культура створює все більш досконалі засо-

би для задоволення потреб, разом з тим збільшуючи кількість і силу самих потреб.

Ще одне загальнофілософське положення І. Мечникова є підґрунтям емпіричних дескрипцій, організації багатого етнографічного, історичного, антропологічного матеріалу, представленого у тексті. «Чим складніший організм, тим більше він представляє індивідуальні особливості» [5, с. 136]. Ускладнення органічного світу призводить до посилення індивідуалізації, на вершині цього процесу – людина. І вже всередині людського світу І. Мечников вбачає розвиток цього принципу: індивідуальні особливості та відмінності сильніше представлено на вищому та складнішому організованому рівні людської цивілізації. І вже як людина, що розділяє упередження свого часу, він пише про те, що індивідуалізація сильніша у вищих рас, ніж у нижчих, у чоловіків сильніша, ніж у жінок. Індивідуалізація – один з параметрів та атрибутів складності тієї чи іншої системи. Постає питання, чи посилює складніша організація ресурс боротьби за існування? І. Мечников демонструє, наскільки неоднозначною є така детермінація.

Рівень цивілізації як найскладніший з рівнів організації людського світу призводить до посилення «чисто природної нерівності, що йде часто врозріз з природним, впливає шляхом надання різних прав і привілеїв, що дають можливість особам, від природи найслабшим здобувати перемогу над більш... обдарованими» [5, с. 139]. Він виділяє різні види вже змішаної, природно-культурної нерівності: первісна природна нерівність, нерівність природна, посилена культурою; обумовлена культурою нерівність, що йде врозріз із природною нерівністю.

Зі збільшенням складності та посиленням культурної складової зростає вразливість людського роду у боротьбі за існування. Цей трагічний вододіл, цю тріщину, що все розширюється, між посиленням біологічної та соціальної пристосовуваності до природного середовища та ослабленням, витонченням сили Духа, трансцендентного початку констатує класик філософської антропології Макс Шелер, називаючи це протиріччя базовою причиною трагічності людської долі [30]. Оскільки атеїст чи агностик І. Мечников зовні був майже байдужим до питань трансцендентного, він обмежує цей трагічний розрив такою бінарною опозицією: успіхи у конкурентній боротьбі за існування та ослаблення моральних засад, занепад моральності.

Ілля Мечников сперечається з «ідеалістами-природознавцями», так він називає вчених, які вважають, що в боротьбі за існування добро і все більш досконале зрештою здобуває перемогу над гіршим і менш досконалим. Зокрема він полемізує з фізіологом Тьєррі Преєром, анатомом та антропологом Александром Еккером, економістом Альбером Шеффле, чийі сентенції про те, що моральні суспільства є найсильнішими, викликають

найбільшу та детально розгорнуту критику. «Моральні ідеалісти» постулюють синергію та гармонію між боротьбою за існування та моральним прогресом. І. Мечников навпаки акцентує «розлад, що існує між прагненням до перемоги у боротьбі за існування та задоволенням широких моральних прагнень» [5, с. 157].

Якщо «Нарис поглядів на людську природу» має великий потенціал для реактуалізації в сучасному науковому дискурсі, то «Боротьба...», на наш погляд, здебільшого конкретно-історична, вона належить своїй епосі з її світоглядними, науковими, культурними контекстами, упередженнями, лексиконом. Тут І. Мечников активно залучений до дискурсу про поділ «вищих» і «нижчих» рас, цивілізованих і примітивних народів. Слід зазначити, що після цієї статті одеського періоду у подібній термінології він більше не писав і не торкався теми боротьби за існування між етносами та расами, а риторику вищого та нижчого вчений почав застосовувати для опису дисгармонії між різними рівнями внутрішньої структури людини).

Тим не менш, головні позиції цієї праці цілком актуальні для обґрунтування комплексу ідей і практик, яку прийнято називати «реальною політикою». Мечниковський тверезий прагматизм і критика ілюзій, натуралістичного «ідеалізму» відносно біологічного, соціокультурного, цивілізаційного розвитку цілком органічно вписуються до парадигми, яка сьогодні стає дедалі популярнішою. Як і у всіх його роботах, у «Боротьбі...» представлено широку міждисциплінарну емпіричну базу, розмаїття теоретичних підходів. При цьому достатньо часто найавторитетнішим виявляється італійський філософ Нікколо Макіавеллі. Так, наприклад, обґрунтовуючи загальний для всієї живої природи закон боротьби за існування, згідно з яким «успіх вимірюється пристосовністю до умов боротьби» І. Мечников фіналізує словами Н. Макіавеллі: «Якщо ми зуміємо змінити наш образ дій відповідно до часу та обставин, то щастя нам не зрадить» [5, с. 172]. У цьому сенсі І. Мечникова можна назвати прихильником натуралістичного макіавеллізму.

І далі у заключному фрагменті, де детально описується китайський етнос, який, на думку вченого, найбільш успішно веде конкуренцію з найрізноманітнішими зовнішніми умовами, цитується конфуціанський вислів, що звучить у унісон до тези Н. Макіавеллі: «людина вищої гідності узгоджується з обставинами, щоб залишитися на середині» [5, с. 192]. В цілому до розгорнутого китайського «кейсу», в якому феномен геніальної пристосовуваності китайського етносу розглянуто на всіх рівнях (фізична пристосованість, соматичний її елемент, національний психотип і характер, політична та економічна історія, геополітика Китаю, морально-релігійні, етичні і естетичні ідеї). Тут І. Мечников, безумовно, виявив свій експертно-аналітичний та прогностичний дар.

Актуальність висновків І. Мечникова про потенціал китайського етносу в геополітичній (біогеополітичній) перспективі, зроблених наприкінці 1870-х років є вражаючою. Він виділяє, наприклад, такі чинники: вміння цього народу максимально утримуватися від збройної боротьби з сусідами, але «всмоктувати їх у себе», спонукати мирними засобами безповоротно зживатися із собою» [5, с. 185]; талант китайських переселенців до Європи та Америки, «незважаючи на дивовижну здатність до пристосовуваності, зберігати свої характерні риси» [5, с. 188]; «соматичний елемент» – здатність до тривалої роботи, незважаючи на нестачу м'язової сили, надзвичайна «сила крові» – посилена спадкова передача фізіологічних та психічних особливостей при схрещуванні з іншими расами; морально-поведінковий склад – уживливість, солідарність, практичність, хитрість, що переходить у нерозбірливість у засобах, релігійний індиферентизм тощо. Китайський характер вчений називає прототипом практичного характеру взагалі, найбільш пристосованого до максимального успіху у боротьбі за існування.

Ідея дослідження про боротьбу за існування в широкому розумінні мимоволі та драматично актуалізуються під час війни в Україні й різкого підвищення рівня воєнної напруженості та локальних конфліктів у всьому світі. Одна з галузей філософії – «філософія війни» – переформатує свій інтелектуальний ресурс в умовах нової цивілізаційної ситуації. І переосмислення ідей І. Мечникова про боротьбу за існування та конкуренцію народів і рас, що часто виливається в криваві війни (цьому чимало прикладів у дослідженні), знову стає актуальним завданням. Сам Нобелівський лауреат під кінець свого життя став свідком початку Першої світової війни. Глобальний геополітичний злам, що в кінцевому результаті поглинув декілька імперій, став екзистенційним шоком, оскільки він вважав, що війни між цивілізованими народами відійшли в минуле, вони можуть мати місце лише в колоніях. Тим не менш, війна як активна фаза боротьби за існування, як перемога сильнішого «нижчого початку» людської природи над вищою, як кривава маніфестація її базової нестійкості та невірноваженості, небезпечної дисгармонії, цілком укладається в його теоретичну модель природи людини та боротьби за існування.

У своїй підсумковій роботі «Сорок років шукання раціонального світогляду», де зрілий учений ретельно відбирає значущі для його становлення невеликі роботи, пов'язані спільною думкою, І. Мечников характеризує суть трансформації теоретичних і філософських поглядів одеського періоду: від констатації максимально граничної дисгармонії людської природи, яка відповідає закону дисгармонії всього органічного світу й максимально граничного теоретичного песимізму (людська природа створена настільки погано, що й жити не варто; перемога в боротьбі за існуванні завжди належить не вищим, високоморальним представни-

кам людського роду, а найбільш безпринципним і аморальним персонам та групам) до засад нового світорозуміння і перших кроків подолання песимізму (передчуття можливості побудови раціональної етики, яка на засадах теоретичної науки в змозі подолати недосконалість людської природи, формування перших візій теорії фагоцитозу, перші проблiski вчення про активну трансформацію нашої природи відповідно до ідеалу щасливого життя, розуміння необхідності правил раціональної гігієни, в майбутньому – ортобіозу) [5, с. 19–21].

«Юнацький песимізм – справжня хвороба молодості – і на його місце вступив більш спокійний та радісний погляд на життя. «Інстинкт життя» проявився з більшою силою. Незважаючи на недоцільний устрій людського організму, можливе щасливе існування та раціональна етика» [5, с. 21]. Ці інтенції втілилися у двох головних філософських етюдах паризького періоду, ретельний аналіз яких виходить за межі цього дослідження.

У фінальній частині філософського екскурсу зазначимо у загальному вигляді горизонти реактуалізації філософської спадщини І. Мечникова у сучасних контекстах. Поступова трансформація стосувалась не тільки теоретичних ідей, але й усієї життєтворчості великого вченого. І саме така метаноя (радикальна зміна розуму та способу життя) вкрай актуальна для нашого часу. Ми живемо в катастрофічні часи, які відкривають ще небачені ніколи глибини дисгармонії, брутальності, бестіарності людської природи, великих спільнот. Резонів для крайнього песимізму та відчаю більш ніж достатньо. Тому осмислення досвіду І. Мечникова має великий антропорятівний потенціал. Реактуалізація філософсько-теоретичної спадщини Нобелівського лауреата, життя якого було тісно пов'язане з вітчизняною науковою традицією, демонструє, що його погляди органічно вписуються в сучасні парадигми та дискурси: антропокосмізму, генно-культурної коеволюції, філософії життя, синергетики, інваріантної онтології тощо.

Сама претензія на «інваріантну онтологію», що пронизує всі ступені Живого, висока амбіція розглянути людину в єдиній системі вселенських, космічних процесів, причому розглянути не умоглядно метафізично, не в «мріях духовидця», а за допомогою всіх методологічних ресурсів природничих наук, споріднює проект І. Мечникова з багатьма впливовими філософськими проектами ХХ століття. Це й часто згадуваний ним Анрі Бергсон з його ідеєю «творчої еволюції» [23]. Це і наш видатний співвітчизник, творець вчення про ноосферу, представник традиції космізму, Володимир Вернадський, що трактував науку як планетарне явище (перспективним завданням є порівняння відповідних вчень двох наших великих співвітчизників: І. Мечникова та В. Вернадського [1]). Це також Макс Шелер і Хельмут Плеснер, засновники філософської антропології, що втілили свої космоантропологічні інтуїції у роботах з програмними

назвами «Місце людини в Космосі» (М. Шелер), «Ступені органічного та людина» (Х. Плесснер) [29, 30]. Їх методологічне кредо «біологія без філософії сліпа, філософія без біології порожня», без сумніву було б підтримане І. Мечниковим, так само як і антропологічний закон «природної штучності» (Х. Плесснер), який може бути ще одним філософським обґрунтуванням вчення про ортобіоз.

Розвиток філософсько-антропологічного дискурсу у XX–XXI столітті дозволяє уточнити, реактуалізувати і навіть проблематизувати вихідні положення антропомислення Іллі Мечникова. Філософська антропологія сьогодні досить чітко окреслила бінарну опозицію між есенціалістським та екзистенціалістським розумінням людини. Тут слід особливо відзначити роль філософсько-антропологічної школи сучасної України та її лідера Віталія Табачковського [3, 20]. Есенціалістський підхід орієнтований на пошук сутності людини, її базової природи. Екзистенціалістська оптика, наявність таких констант як сутність і природа людини, заперечує, розглядаючи основні екзистенціали: тимчасовість, кінцевість, історичність, фактичність, ситуаційність, доходячи до маніфестації «смерті людини», оперуючи метафорою «людина – це сліди на піску» (Мішель Фуко).

На перший погляд, І. Мечников, який незмінно спирається на поняття «людська природа» та ставить його в назву своїх робіт, можна уналежити до антропологічного есенціалізму. Проте його акцент на динамічності та пластичності людської природи, на можливості її перетворення змушує засумніватися в жорсткості такої номінації для антропології вченого. Філософсько-антропологічна школа В. Табачковського здійснює трактування людини у її есенційно-екзистенційних вимірах, обґрунтовує принцип «екзистенціали усутнюються», створює новий синтетичний екзистенційно-есенціальний стиль антропологічного мислення. Інтерпретація інтегральної антропології І. Мечникова у координатах такого стилю дозволяє здійснити перевідкриття його ідей. Зокрема, послідовний еволюціонізм вченого, який він сам незмінно пов'язував із «дивовижним» Ч. Дарвіном, сьогодні можна розглянути у світлі парадигми «антропогенеза триває», в межах якої виникнення (становлення) людини постає не як завершена, а як триваюча історична (природно-історична) подія, а людська сутність – як відкрите питання [20, с. 53, 55].

Філософські книги І. Мечникова, незважаючи на той успіх, який вони мали свого часу, сьогодні не заслугоно майже забуті, хоча проблеми, поставлені автором, анітрохи не втратили актуальності. Ми, як і раніше, хочемо жити довше й зробити наше життя якіснішим. І. Мечников займався еволюційною ембріологією, але в результаті вийшов далеко за її межі. Він обґрунтовує припущення про те, що сучасні організми зберігають клітини із внутрішньоклітинним травленням, і ця примітивна функція, властива первинним організмам, стала функцією спеціалізованих клітин

(фагоцитів), що поїдають сторонні об'єкти. Це припущення залишається базовою концепцією сучасної імунології.

Важливим є те, що в рамках еволюційної або порівняльної ембріології таке припущення неможливо зробити. Це свідчить про те, що І. Мечников проводив дослідження, постійно виходячи за межі усталених в його час наук, сутнісно залучаючи філософію біології для конкретних досліджень. Він припустив, що фагоцитоз (пожирання сторонніх клітин клітинами організму) був фундаментальною інтегруючою діяльністю організму, яка під час еволюції змінила свою функцію – від початкового травлення (збереглася в ембріона) до захисту організму від інфекції.

По суті, І. Мечников розглядав живе органічне тіло як поле суперництва та боротьби між окремими органами (частинами). Він починає свою книгу про природу людини з того, що відзначає наявність дисгармоній у природі та в органічному тілі. Вчення І. Мечникова про правильне життя, про ортобіоз, спрямоване на те, щоб надати в цій боротьбі перевагу тим органам, які сприяють гармонії організму в цілому. Це можливо тому, що найважливішу роль цій боротьбі відіграє харчування. Правильне харчування дозволить усунути чи послабити дисгармонічні функції деяких органів. Таким чином, І. Мечникову належить спроба поєднати науку (біологію в широкому сенсі) і медицину тоді, коли медицина лише починала знаходити свої наукові витоки.

Ілля Мечников припустив наявність активної цілеспрямованої реакції з боку організму на інфекцію, що проникла в нього – і цим заклав основи сучасної імунології. В останній чверті XIX століття, коли він висунув своє припущення, в біології протистояли один одному два основні погляди на організм – по-перше, механістичний, згідно з яким органи поставали як інструменти, діяльність яких починалася з єдиного центру й була зорієнтована на щось зовнішнє для них, і, по-друге, голістичний погляд, що протистояв механіцизму. Згідно з принципом голізму організм розумівся як єдине ціле, що більше, ніж сума його складових. І. Мечников вніс у це протистояння нову перспективу, через що багато його колег були неспроможні оцінити й прийняти його позицію.

Науковець стояв біля витоків сучасної метафізичної концепції організму, що визначається, насамперед, імунітетом, і його припущення багато в чому визначило формування нового філософського поняття «самості». Самість почали розуміти як результат динамічних процесів, більше того, багато в чому вона постала як єдиний процес гармонізації дисгармонійних елементів (гуморальної регуляції) організму, що постійно розгортається. Іншими словами, вчений запропонував зовсім новий погляд на організм, він особливим чином переосмислив дарвінівську теорію еволюції: з потенційно дисгармонічного еволюційного організму виникав організм гармонізований і провідну роль цьому процесі грав процес фагоцитозу.

Тобто виникав внутрішньоклітинний відбір, і за умов нормального розвитку клітини-фагоцити пожирали чужорідні дисгармонічні елементи – старіючі, злякисні, пошкоджені, хворі і навіть чужорідних загарбників (віруси тощо).

Такий погляд І. Мечникова на організм багато в чому визначався не суто науковими підставами, а життєвими установками, основу яких слід шукати в його біографії та світогляді. Власне навіть психічний стан дослідник схильний був пояснювати саме так – дисгармонійне функціонування призводило до песимістичного стану та погляду на світ, а гармонізація його (багато в чому за рахунок правильної їжі та правильного способу життя, що спрямовує процес фагоцитозу у відповідне русло) – до встановлення оптимістичного погляду на світ.

Треба визнати, що сьогодні погляд І. Мечникова здається дещо спрощеним, наївним і багато в чому романтичним (як його часто й характеризували), але це ніяк не применшує його новизни для свого часу та вражаючої плідності. Критики, спираючись на усталені моделі розуміння організму, звинувачували такий підхід у віталізмі й телеологізмі, які, як ми можемо сказати сьогодні, не були характерними для його наукових припущень (хоча частково були наявні у філософських поглядах та, відповідно, у філософії біології). З тим самим успіхом у філософських поглядах вченого можна було б побачити елементи соціодарвінізму: І. Мечников розглядав фагоцитоз як інструмент організму в конкурентній боротьбі з ворожим середовищем за встановлення гегемонії над нею шляхом внутрішньої гармонізації. Вченому не вдалося провести чіткої межі між науковою діяльністю, особистими переконаннями та індивідуальним прагненням до щастя. Парадоксально, але вони виявилися методологічно з'єднаними, навіть злитими до переходу одного в інше: щастя І. Мечников схильний був розуміти як зайняття науковою діяльністю, а повноцінність і тривалість життя виявлялися безпосередньо залежними від наукової організації харчування та деяких форм гігієни.

З погляду сучасної філософії, етики та філософії науки така єдність видається наївною й дещо спрощеною. Але І. Мечников зберігає за собою вагомий і непереборний аргумент: власне життя, його екзистенційну еволюцію від студента-вільнослухача (по суті справи, дилетанта, самоучки) до почесного члена Академії наук і лауреата Нобелівської премії; від людини, яка двічі робила замах на власне життя, до оптиміста зі збереженням фундаментальних раціональних установок світогляду; і, нарешті, вченого, що став «батьком теорії вродженого імунітету» і «батьком геронтології», мислителем, який багато в чому визначив риси сучасної біології та медицини.

Наш екскурс не стільки підсумок, скільки прелюдія до відродження інтересу до філософії Іллі Мечникова, запрошення до евристично-плід-

ного діалогу з великим вченим, лауреатом Нобелівської премії з України. Сучасний дослідник Кевін Лейланд, професор поведінкової та еволюційної біології університету Сент-Ендрюс (Шотландія), представив кілька років тому книгу з симптоматичною та надихаючою назвою «Незакінчена симфонія Дарвіна» [26]. Книга осмислює траєкторії й парадокси генно-культурної еволюції людства, що триває, а також моделі її теоретичної рефлексії. А саме це головні філософські сюжети нашого видатного співвітчизника, і саме в цьому сенсі можна впевнено говорити про «незакінченну симфонію» Іллі Мечникова, яка продовжує повноцінно звучати у сучасному науково-філософському просторі, пробуджувати думку, запрошувати до розмови.

Список джерел та літератури

1. Володимир Вернадський і Україна / НАН України, Коміс. з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України ; голова редкол. О. С. Оніщенко. – Київ : Друк. НБУВ, 2011. – Т. 1, кн. 2 : Вибрані праці. – 583 с.
2. Добронравова І. С. Синергетика [Електронний ресурс] / І. С. Добронравова // Велика укр. енциклопедія / Держ. наук. установа «Енциклопед. вид-во», Ін-т програмних систем НАН України. – Електрон. дані. – Україна, 2015–2025. – Режим доступу: <https://vue.gov.ua/> (дата звернення: 31.05.2024). – Загол. з екрана.
3. Колізії антропологічного розмислу / В. Г. Табачковський, Г. А. Шалашенко, А. М. Дондюк [та ін.] ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – Київ : ПАРАПАН, 2002. – 156 с.
4. Мечников И. И. Борьба за существование в обширном смысле / И. И. Мечников // Вестн. Европы. – 1878. – Т. 4, кн. 7. – С. 9–47 ; Т. 4, кн. 8. – С. 437–487.
5. Мечников И. И. Борьба за существование в обширном смысле / И. И. Мечников // Мечников И. И. Сорок лет искания рационального мировоззрения. – М. : Новое слово, 1913. – С. 122–200.
6. Мечников И. И. Воспитание с антропологической точки зрения / И. И. Мечников // Вестн. Европы. – 1871. – Т. 1, кн. 1. – С. 16–26.
7. Мечников И. И. Воспитание с антропологической точки зрения / И. И. Мечников // Мечников И. И. Сорок лет искания рационального мировоззрения. – М. : Новое слово, 1913. – С. 23–48.
8. Мечников И. И. Очерк воззрений на человеческую природу / И. И. Мечников // Вестн. Европы. – 1877. – Т. 2, кн. 4. – С. 537–560.
9. Мечников И. И. Очерк воззрений на человеческую природу / И. И. Мечников // Мечников И. И. Сорок лет искания рационального мировоззрения. – М. : Новое слово, 1913. – С. 99–121.
10. Мечников И. И. Сорок лет искания рационального мировоззрения / И. И. Мечников. – М. : Науч. слово, 1913. – 291 с.
11. Мечников И. И. Этюды о природе человека / И. И. Мечников. – Изд. 3-е. – М. : Науч. слово, 1908. – 220 с.
12. Мечников И. И. Этюды оптимизма / И. И. Мечников. – М. : Науч. слово, 1907. – 253 с.
13. Напередодні апогею: одеські роки філософа і психолога – професора Миколи Яковича Грота (1883–1886) / В. І. Подшивалкіна, І. В. Голубович, М. О. Подрезова, В. М. Хмарський, О. Є. Музичко ; упоряд.: В. В. Самодурова, О. С. Мурашко ; наук. ред. В. М. Хмарський ; Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, Наук. б-ка. – Одеса : ОНУ, 2016. – 454 с.
14. Нарис історії філософії на Україні : [кол. монографія] / редкол.: Д. Х. Острянин [та ін.] ; АН УРСР, Ін-т філософії. – Київ : Наук. думка, 1966. – 655 с.
15. Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке / авт.-сост.: В. И. Подшивалкина [и др.] ; отв. ред. М. А. Подрезова ; библиогр. ред. В. В. Самодурова ; Одес. нац. ун-т им И. И. Мечникова. – Одесса : Астропринт, 2010. – 350 с.
16. Острянин Д. Ф. Мировоззрение Ильи Ильича Мечникова / Д. Ф. Острянин. – Харьков : Харьков. кн.-газ. изд-во, 1948. – 190 с.

17. Острянин Д. Ф. Боротьба І. І. Мечникова проти філософського ідеалізму та релігії / Д. Ф. Острянин ; Т-во для поширення політ. та наук. знань Укр. РСР. – Київ : Рад. Україна, 1951. – 29 с.
18. Острянин Д. Х. І. І. Мечников у боротьбі за матеріалізм у природознавстві / Д. Х. Острянин ; АН УРСР, Ін-т філософії. – Київ : Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1954. – 385 с.
19. Перцева Ж. Н. Женщины в жизни И. И. Мечникова / Ж. Н. Перцева // Східноєвроп. журн. внутріш. та сімейної медицини. – 2020. – № 2. – С. 103–108.
20. Табачковский В. Г. Полісутнісне Номо: філософсько-мистецька думка в пошуках “неевклідової рефлексивності” / В. Г. Табачковский. – Київ : Парапан, 2005. – 432 с.
21. Філософська думка в Україні : бібліогр. слов. / В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик [та ін.]. – Київ : Пульсари, 2002. – 244 с.
22. Berman A. A. Of Phagocytes and Men: Tolstoy's Response to Mechnikov and the Religious Purpose of Science / A. A. Berman // Comparative Literature. – 2016. – Vol. 68, no. 3. – P. 296–311.
23. Bergson H. L. Évolution créatrice / H. L. Bergson ; éd. F. Alcan. – 4 éd. – Paris, 1909. – 387 p.
24. Besredka A. M. VII. Philosophie / A. M. Besredka // Histoire d'une Idée. L'Oeuvre de E. Metchnikoff. Embryogénie. Inflammation. Immunité. Senescence. Pathologie. Philosophie. – Paris : Masson & C^{ie} Éditeurs, 1921. – P. 123–130.
25. King Ch. Odessa: Genius and Death in a City of Dreams / Ch. King. – New-York ; London : W. W. Norton&Company, 2012. – 336 p.
26. Laland K. Darwin's Unfinished Symphony: How Culture Made the Human Mind / K. Laland. – Princeton : Princeton University Press, 2017. – 464 p.
27. Metchnikoff É. Essais optimistes, avec 27 figures dans le texte / É. Metchnikoff. – Paris : A. Maloine, 1907. – 438 p.
28. Metchnikoff E. Etudes sur la nature humaine. Essai de philosophie optimiste / E. Metchnikoff. – Paris : Masson & C Editeurs, 1903. – 397 p.
29. Plessner H. Die Stufen des Organischen und der Mensch / H. Plessner. – Berlin ; Leipzig : De Gruyter, 1928. – 346 S.
30. Scheler M. Die Stellung des Menschen im Kosmos / M. Scheler. – Hamburg : Felix Meiner Verlag, 2018. – 215 S.
31. Tauber A. Metchnikoff and the Origin of Immunology: from Metaphor to Theory / A. Tauber, L. Chernyak. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 1991. – 247 p.
32. Vikhanski L. Immunity: How Elie Metchnikoff Changed the Course of Modern Medicine / L. Vikhanski. – Chicago : Chicago Review Press, 2016. – 336 p.
33. Zalkind S. Ilya Mechnikov: His Life and Work. / S. Zalkind. – Reprinted from 1959 ed. – Honolulu ; Hawaii : University Press of Pacific, 2001. – 206 p.